

Gunnar Andrén

Moralens omfattning

En grundläggande åtskillnad i vår tillvaro är den mellan kropp och själ. Själen eller medvetandet är visserligen en del av kroppen, men det är den delen som inrymmer en individs jag och personlighet och den förtjänar därför en egen kontinent i vår begreppsvärld. Om vi bedömer den icke-psykiska delen av kroppen ur axiologisk synvinkel, ligger det nära till hands att anta att dess värde för människan är att den bär upp och möjliggör medvetandets processer (upplevelser, känslor och kunskaper). Detta sker i den samverkan mellan kropp och själ som är våra handlingar. I det växelspelet har *moralen* en central plats. En persons moral är en del av hans eller hennes medvetande; men moralen har en alldeles egen förbindelse med handlingslivet, ty våra handlingar antingen strider mot eller är i enlighet med vår moral. Moralens är, skulle vi därför kunna säga, det praktiska medvetandet. Den utgör den delen av själslivet som ligger direkt an mot kroppens beteenden; och på så vis utgör moralen en slags förbindelselänk mellan yttervärlden och våra rörelser där, å ena sidan, och å den andra de teoretiska medvetandehållen med vars hjälp vi rationaliserar eller motiverar vårt beteende och vår moral. Moralens tycks sålunda ha en avgörande betydelse i vårt liv — vi kan använda den för att styra vårt beteende eller för att förstå eller tolka det. Frågan är då vilken omfattning moralen har.

1. Praktiska vs teoretiska medvetandehåll

Aristoteles skiljde mellan teoretiska och praktiska syllogismer; Kant skrev en bok om det teoretiska förnuftet och en annan om det praktiska; Brentano gjorde en åtskillnad mellan teoretiska och praktiska vetenskaper; här vid Stockholms universitet har den filosofiska institutionen två avdelningar — en för praktisk och en för teoretisk filosofi; etc. Distinktionen mellan praktiska och teoretiska medvetandehåll används således i många sammanhang; men den är i flera avseenden besvärlig och den kan göras på olika vis. En given utgångspunkt är

dock att praktiska själsakter har att göra med handlingslivet, praxis. Politiken kan anföras som urtypen för en praktisk disciplin; och om politiken säger exempelvis Aristoteles i *Den Nikomakiska Etiken* att den är en verksamhet som inte syftar till kunskap utan till handling. I *Grundlegung und Aufbau der Ethik* knyter Brentano an till denna karaktäristik och hävdar skillnaden mellan teoretiska och praktiska vetenskaper är att de förra har kunskap som mål och de senare syftar till handling. Detta är emellertid inte en adekvat grund för uppdelningen mellan praktiska och teoretiska medvetandeprocesser, ty lika väl som vi kan skilja mellan praktiska och teoretiska vetenskaper kan vi skilja mellan teoretisk och praktisk kunskap. Vi kan därför säga att praktiska vetenskaper (arkitektur, etik, medicin, etc) har som mål praktisk kunskap, det vill säga kunskap om vad som är eftersträvansvärt och om vilka handlingar det är som leder till det eftersträvansvärda.

Men givetvis har Aristoteles och Brentano rätt i att politiken och andra praktiska discipliner syftar till handling eller praxis. Däremot går det inte att använda som det särskiljande kännetecknet på praktiska omdömen att de till skillnad från våra teoretiska omdömen har praxis som mål eller syfte. Ty vilket omdöme eller vilken undersökning som helst kan i princip ha någon handling som syfte eller slutprodukt. Även den mest abstrakta studie i ett sådant ämne som teoretisk fysik kan ha som yttersta mål att lösa ett praktiskt problem — exempelvis något som gäller vapentechnologi eller energiförsörjning. Och en undersökning i normativ etik kan ha ett rent intellektuellt syfte fjärran från det konkreta handlingslivet.

Låt oss därför i stället för pragmatiska kännetecken, som skiljer mellan praktiska och teoretiska medvetandeeinnehåll genom att se till subjektets intentioner, pröva kriterier som ser till ett medvetandeeinnehålls semantiska egenskaper och relationer genom att beakta vad det handlar om samt hur det är relaterat till sitt intentionala objekt. Vi kan då skilja mellan medvetandeeinnehåll som är epistemiskt och de som är normativt-optativt förbundna med praxis.

Ett omdöme är epistemiskt förbundet med praxis om det finns någon handling vars existens eller icke-existens gör att omdömet är sant eller att det är falskt. "Brutus dödade Caesar" är sant om Brutus dödade Caesar och falskt om det i stället hade varit så att Brutus inte dödade Caesar — omdömet är sålunda epistemiskt relaterat till Brutus handling att döda Caesar. Ett medvetandeeinnehåll är normativt-optativt för-

bundet med praxis om någon handling strider mot eller är i enlighet med det. Brutus handling att döda Caesar strider mot omdömet "det är orätt att döda" och eventuellt följer det i stället (beroende på vad för slags härskare Caesar var) omdömet "tyranner bör störtas". Men även andra påståenden och medvetandeinnehåll än normer kan på ett icke-epistemiskt vis vara relaterade till praxis. Om Brutus ville eller önskade döda Caesar, om Caesar älskade livet, om du har en värdering att allt liv har egenvärde, så är Brutus önskan eller viljeakt, Caesars livsglädje och din värdering normativt-optativt förbundna med Brutus mord.

Vi kan då skilja mellan praktiska och teoretiska medvetandeinnehåll genom att säga att de praktiska är normativ-optativt förbundna med praxis medan de teoretiska medvetandeinnehållen aldrig, ehuru de kan vara epistemiskt relaterade till praxis, har en normativ-optativ förbindelse med någon handling.

2. Intensionen hos termen "moral"

Att moraliska omdömen är i ovan angiven betydelse praktiska, är uppenbart. Frågan är emellertid hur vittomfattande moralbegreppet skall vara — omfattar det alla praktiska medvetandeinnehåll eller finns det några som ej hör till moralens fält? Vad som utgör det lämpligaste svaret på den frågan är beroende av vad begreppsbildningen skall användas till och vilka andra förutsättningar som görs (eller bör göras) i sammanhanget. Det problem, som skall behandlas här, är om olika bestämningar av begreppet "moral" är adekvata beroende på om de skall användas till att avgränsa området för empirisk etik eller till att avgränsa området för normativ etik.

Empirisk etik är undersökningar av vilka moraliska föreställningar som faktiskt föreligger hos en grupp människor eller i en kultur. Sådana undersökningar skall bidra till att vi kan förklara, förutsäga eller förstå händelser och processer i samhället, hos någon grupp eller enskild person. Det finns inte något skäl att i sådana sammanhang bortse från vissa praktiska medvetandeinnehåll för att i stället koncentrera uppmärksamheten på någon mer begränsad kategori. Ett inklusivt moralbegrepp som omfattar alla slag av praktiska medvetandeinnehåll — normer, värderingar, viljeakter samt riktade attityder och känslor — tycks därför vara bäst anpassat till den empiriska etiken.

Inom den normativa etiken är det däremot vanligt att man förutsätter ett mer exklusivt moralbegrepp som endast omfattar omdömen (normer

och värderingar) vilka accepteras eller förkastas på medvetna och argumentativa grunder. Normativ etik skall ge vägledning åt dem som behöver lösa något praktiskt problem och ta ställning till vad han eller hon bör göra i en given situation. Detta innebär att moraliska ställningstaganden antas vara bestämda av idéer och resonemang på så vis att den agerande själv genom en deliberationsprocess kommer fram till vad han eller hon skall göra. Det innebär också att moral antas förut-sätta handlingsfrihet (att "bör" implicerar "kan"): endast den som kan välja mellan olika handlingsalternativ har (eller kan ha) ett praktiskt problem. Den här uppfattningen om vad som kännetecknar normativ etik och moral är kantiansk i sina grunddrag och den har länge dominerat anglosaxisk och skandinavisk moralfilosofi. En av de främsta analyserna av det moraliska medvetandet inom denna tradition heter typiskt nog "Freedom and Reason" (Hare, 1963). Man utgår från att moraliska ställningstaganden görs av fria och förnuftsstyrda personer.

Den rationalistiska och frihetstroende synen på moralen snävar in dess omfång. Ty många praktiska medvetandehåll är inte resultat av medvetna förnuftsprocesser och de kan gälla annat än vad vi har makt att påverka genom våra val. Följdriktigt har den normativa etiken eller det systematiska moraliserandet traditionellt kommit att gälla frågor om handlingsrikighet och om vad som är eftersträvansvärt eller har egenvärde; däremot har man inte diskuterat vad man skall älska, hata, skratta åt, vara rädd för, njuta av, äcklas åt, etc.

Den breda traditionen inom normativ etik är sålunda idealistisk i det att där tas för givet att vår moral är bestämd av idéer och argument (eller åtminstone kan vara så under vissa inte alltför orealistiska betingelser). På ett naturligt sätt kombineras denna uppfattning med en idealistisk syn på moralens funktioner och effekter, som i grova drag säger att samhällets och de enskilda personernas utveckling är beroende av vilken moral det är som dominerar i befolkningen eller anammas av den enskilde. Så skriver exempelvis Harald Ofstad, en av dem som ivrigt medverkat i den renässans för normativ etik som ägt rum under de senaste tjugo åren, i förordet till sin bok *Ansvar og handling* att

Verden er bygget på vurderinger. Om våre vurderinger hadde vaert bedre, ville verden vaert bedre. Derfor er det klokt å ta våre vurderinger opp till diskusjon, laere oss å oppdage hvor i vår tenkning de kommer in, og drøfte hvordan vi kan skille mellom holdbare og oholdbare vurderinger og standpunkter.

Här finns det inte utrymme att gendriva den dubbelidealistiska synen på moralen genom att utförligt belägga en motsatt materialistisk ståndpunkt. Det enklaste och mest övertygande argumentet mot den etiska idealismen är väl att helt enkelt referera till eländet i världen. Här har vi en nutida sekulariserad variant av teodicéproblemet — hur kan det vara så att människorna, som ju allmänt antas vara såväl rationella som sociala, själva åstadkommer sådana mängder av onödigt lidande och förfärlig olycka? Allt det onda i det förgångna och i nutiden är oförenligt med idén att moralen är världens fundament och att den skapas genom förnuftsmässiga överväganden. Tillståndet i världen visar att moralen är oförnuftig, ineffektiv eller bådadera. Och historiska eller samhällsvetenskapliga studier kan klargöra att de moraliska föreställningarna varierar över tid och materiella levnadsbetingelser som ger vid handen att individens moraliska ställningstaganden snarare är en funktion av hennes miljö och av levnadsomständigheter utanför hennes kontroll än av fria förnuftsprocesser i hennes eget medvetande. Den andra komponenten i den etiska idealismen, den som säger att en persons normer och värderingar styr hans eller hennes beteende, vederläggs av historien och av socialpsykologiska experiment som visar att våra handlingar snarare bestäms av hierarkiska strukturer i samhället, av gruppsyck eller av vad vi uppfattar som vedertaget (se exempelvis Milgram 1974; jfr även mitt resonemang i Andrén 1983).

Med den etiska idealismen faller även grunden för att förutsätta ett exklusivt moralbegrepp vid diskussioner om hur vi ska skilja mellan en hållbar och en ohållbar moral. Både inom empirisk och inom normativ etik är det fruktbart att utgå från att en persons moral omfattar alla hennes praktiska medvetandehåll. Begreppen ”hållbar” och ”ohållbar” kan appliceras inte blott på mer eller mindre genomtänkta normer, värderingar och ideal, utan även icke-rationella önskningar, begär, viljeimpulser samt attityder och känslor med en bestämd riktning (dvs sådana som har ett intentionalt objekt) kan vara rimliga eller hållbara respektive orimliga eller ohållbara. Låt oss sålunda inte bara inom den empiriska etiken utan även inom den normativa etiken använda ett begrepp ”moral” som omfattar alla dessa typer av praktiska själsakter.

3. Extensionen hos termen ”moral”

Människorna är inte liksom växterna varelser som sitter fast i marken och får sina behov tillfredsställda av bin och sina rötter. I stället måste

vi ständigt vara på rörlig fot och anpassa oss till skiftande yttre omständigheter. Därmed är praxis det centrala i vår existens. Och medvetandet har till uppgift att i samverkan med kroppens lemmar möjliggöra handlingslivet. Våra praktiska medvetandehåll är sålunda primära, och de teoretiska sekundära, i den meningen att de praktiska, genom att de är normativt-optativt förbundna med praxis, direkt medverkar i den individens anpassning till omvärlden som är medvetandets huvudfunktion.

Kroppen och själen är element i ett integrerat system; och detta fungerar bäst om det råder samstämmighet mellan dess delar — antingen så att beteendet styrs av praktiska överväganden eller impulser hos den handlande, eller omvänt på så sätt att den handlade i efterhand rationaliserar sitt beteende. I båda fallen kommer den handlande att anse att vad han eller hon gör är rätt eller åtminstone ofrånkomligt. En sådan harmoni mellan tanke och handling tycks vara ett behov, det är sällsynt med personer som på allvar menar att han eller hon handlar orätt.

Detta måste emellertid inte innebära att våra teoretiska medvetandehåll är av mindre betydelse. Ty i samma mån som vårt liv måste vara i samklang med vår moral, måste även vår moral vara i samklang med och vägled av, våra teoretiska omdömen och uppfattningar om hur verkligheten faktiskt är beskaffad.

Ett sätt att mäta betydelsen hos moralen respektive den teoretiska omdömesförmågan, är att undersöka hur frekventa praktiska och teoretiska medvetandehåll är. Säkerligen skiftar dessa frekvenser från person till person och från kultur till kultur. En del personer är utpräglad faktuelle eller teoretiska till sin läggning, medan andra är mer normativa, värderande eller känslomässiga; och vissa kulturer är utpräglad praktiska medan andra är mer rika på teorier och observationspåståenden. Kvoten mellan teoretiska och praktiska innehåll i en persons medvetande eller i ett samhälles kulturella system är sålunda ett grundläggande mått på dess beskaffenhet.

Skillnaden mellan en teoretisk och en praktisk person eller kultur är inte att den praktiske personen eller det praktiska samhällssystemet är mer handlingsbenäget (även underlåtanden kan räknas som ett slags handlingar), utan att den handlande i större utsträckning är upptagen av teoretiska frågor. Här finns inte utrymme att närmare gå in på frågan om vad som gör ett mentalt system praktiskt eller teoretiskt. Låt

mig bara i korthet nämna tre faktorer som torde kunna bidra till att en persons eller ett samhälles medvetande blir teoretiskt till sin karaktär: (a) en komplicerad praxis som behöver underbyggas med omfattande teoretiska överväganden och beräkningar; (b) en orättfärdig praxis som behöver rättfärdigas av diverse teoretiska utläggningar eller ideologier; eller (c) hög standard eller låga materiella anspråk som lämnar utrymme för att de teoretiska förmågorna ska kunna användas och utvecklas (till nytta eller för nöjes skull).

I dag saknas data som medger interpersonella eller interkulturella jämförelser med avseende på moralens relativa andel av medvetandets innehåll. Emellertid har man inom såväl psykologin som den allmänna kulturforskningen börjat kartlägga individuella respektive kollektiva medvetanden med metoder för tidssampling som möjliggör sådana komparativa studier (Sjöberg 1981, är ett exempel på en psykologisk undersökning av detta slag, och inom forskningsprogrammet *Televisionens idévärld* (se Andrén—v Feilitzen—Novak—Strand 1983) används en analog metod på kulturmaterial.) Genom att undersöka representativa urval av medvetandehåll, är det möjligt att uttala sig om övergripande strukturer i ett givet medvetande eller mentalt system och att, exempelvis, få grepp om vilket utrymme moralen har i det.

Den som ska studera moralens omfattning i det kulturella systemet hos ett modernt högteknologiskt samhälle, har att i första hand studera televisionens innehåll; ty tv är i dag den åtminstone kvantitativt sett mest betydelsefulla kulturapparaten. (Här förutsätts ett generellt och icke-estetiskt kulturbegrepp enligt vilket kulturen i ett samhälle utgörs av inbegreppet av de meningsbärare som är offentliga där.) I exempelvis Sverige ser tre fjärdedelar av befolkningen på tv en vanlig dag och dessa ser i genomsnitt på tv under drygt två timmar och en kvart (PUB 1984).

Inom ramen för det ovannämnda forskningsprogrammet *Televisionens idévärld* har vi studerat 1 422 "tidpunktspersoner", det vill säga personer som förekommer direkt (avbildade eller avljudade) eller indirekt (omnämnda) i tv vid en given tidpunkt. Dessa personer är representativa för samtliga personer som förekommer i det totala programutbudet i svensk tv under 1982. 459 av personerna i urvalet uttrycker sig verbalt; av dessa uttrycker 109 praktiska medvetandehåll. (Intersubjektiviteten hos dessa data är 78 procent respektive 91 procent.)

Detta visar att moralen i tv omfattar i det närmaste *en fjärdedel* av de medvetandeinnehåll som med språkliga medel kommer till uttryck där. Huruvida den andelen skall anses som stor eller liten, är det svårt att ha någon välgrundad mening om eftersom det saknas material som medger jämförelser med andra system av medvetandeinnehåll eller deras uttryck. Men vi kan ändå konstatera att moralen, som den har avgränsats här, även kvantitativt har stor betydelse. Det må vara att moralen inte styr vårt liv, men den tycks behövas för att vi ska förstå eller missförstå det på sätt som är funktionella i förhållande till de krav som ställs av de avgörande omständigheterna.

Litteratur

- G Andrén — C v Feilitzen — K Nowak — H Strand (1983) *Televisionens idévärld*. Centrum för masskommunikationsforskning, no 2. Stockholms universitet. (Denna undersökning är huvudsakligen bekostad av Riksbankens jubileumsfond, och den har även fått bidrag från Amundssons fond. Medarbetare har varit Louise von Bahr, Kristina Boréus, Maria Fritzell, Tove Holmqvist och Sven Ross.)
- Gunnar Andrén (1983) "Kulturkatastroferna och det psykiska misstaget. *Tvärnsnitt*.
- Aristoteles (ung 340 fKr) *Den Nikomakiska etiken*.
- Franz Brentano (1876—94/1952) *Grundlegung und Aufbau der Ethik*. Engelsk utgåva: *The Foundation and Construction of Ethics*. London, 1973.)
- R M Hare (1963) *Freedom and Reason*. Oxford: Oxford University Press.
- Stanley Milgram (1974) *Obedience to Authority*. (Svensk utgåva: *Lydnad och auktoritet*. Stockholm, 1975.)
- Harald Ofstad (1958) *The Functions of Moral Philosophy. A Plea for an Integration of Philosophical Analysis and Empirical Research*. Oslo: Oslo University Press.
- Harald Ofstad (1980) *Ansvar og handling*. Oslo: Universitetsforlaget.
- PUB (1984) "Tv-tittandet säsongen 1983/84". *PUB informerar*: oktober 1984. Sveriges radio.
- Lennart Sjöberg (1981) "Life situations and episodes as a basis for situational influence on action". I D Magnusson (red): *Toward a Psychology of Situations: An Interactional Perspective*. Hillsdale: Erlbaum.